

ՀՐԱՇՔԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ՄՈԿԱՅ ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Էսթեր Խեմյան*

Անդրադառնալով Վանի նահանգի Մոկս գավառակի ավանդություններին՝ առանձնացվել և քննության են ենթարկվել կրոնակեղեցական այն ավանդությունները, որոնք ներկայացնում են եկեղեցիների ու սրբավայրերի հրաշափառ հիմնադրման պատմությունը և դրանց հրաշագործ կարողությունները: Առանձին վերլուծվել են համահայկական հնչեղություն և հոչակ ունեցող Մոկսի Ս. Ամենափրկիչ վանական համալիրի, Ս. Աստվածածին մենաստանի, Ս. Մինաս եկեղեցու և Փոլթու Ս. Գևորգ սրբավայրի մասին պատմվող ավանդությունները: Վեր են հանվել այդ ավանդությունների ոչ միայն նախաքրիստոնեական ժամանակների հավատալիքային, ծիսական, սովորության տարրերի ճուշտը քրիստոնեական հավատալիքների հետ, այլև իրական, պատմական ու առասպելական տարրերի միախառնման ինքնատիպ և օրինաչափ երևույթը եկեղեցաշինության ժողովրդական ըմբռնումների լույսի ներքո:

Բանալի բաներ. ավանդություն, եկեղեցի, սրբավայր, հավատալիք, քրիստոնեություն, պատմություն, ծես, սովորույթ, եկեղեցաշինություն, նախաքրիստոնեական ժամանակ:

Պատմական Հայաստանի յուրաքանչյուր գավառի բնակիչների ավանդություններն ու ավանդագրույցները խարսխված են տվյալ գավառի հայ ժողովրդական սովորույթների, պաշտամունքային հավատալիքների և բնաշխարհի առանձնահատկությունների վրա, ունեն տեղային նշանակություն, ստուգաբանում և տարբեր բնույթի (պատմական, աշխարհագրական, կենցաղային, կրոնական) տեղեկություններ են հաղորդում սերնդեսերունդ: Վասպուրականի Մոկս գավառակի ավանդություններն ինքնատիպ են և ամբողջացնում են Մոկսաց լեռնաշխարհի բնական միջավայրը, լեռներն ու գետերը, քարերն ու ծառերը, աղբյուրներն ու սրբավայրերը, կենդանական ու բուսական աշխարհները: Ըստ իրենց գործառույթի Մոկսաց ավանդությունները դասակարգվում են հետևյալ թեմատիկ խմբերում.

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու:

- ա) եկեղեցիների ու սրբավայրերի հրաշափառ հիմնադրման և դրանց հրաշագործ կարողությունների մասին (Մոկսի Ս.Ամենափրկիչ եկեղեցի, Ս.Աստվածածնի մենաստան, Փութկու Ս.Գևորգ, Ս.Մինաս, Փեսավանք),
- բ) տեղանունների (երկրամասի, լեռների, քարերի, աղբյուրների) անվանումների ստուգաբանական ավանդություններ,
- գ) բուժիչ հատկություններով օժտված և սրբավայրային հատկանիշներ ձեռք բերած տեղավայրեր (ականջացավի և ատամնացավի աղբյուրներ, զավակ պարգևող և մեջքի ցավ բուժող քարեր, հողացավ բուժող աղբյուրներ ու սրբազան ծառեր, կաթնաղբյուրներ, որ նպաստում են ծծմայրերի կաթի առատությանը և այլն),
- դ) ավանդություններ և ավանդագրույցներ քրիստոնեական հավատալիքների, պատմական որոշակի դեպքերի, սրբակրոն Գրիգոր Նարեկացու վարքի ու հրաշագործությունների մասին:

Մոկսի ավանդությունների ու ավանդագրույցների ժամանակագրական ընդգրկումը շատ լայն է: Այն սկզբնավորվել է նախաքրիստոնեական ժամանակներում և դարավոր փոխանցման ճանապարհին իր մեջ ներառելով տարբեր ժամանակաշրջանների հավատալիքային, ծիսական, սովորության տարրեր՝ մինևույն ժամանակ կրել է կորուստներ՝ պայմանավորված իմաստագրկմամբ և մոռացմամբ: Հատկապես քրիստոնեության մուտքով և արմատավորմամբ պայմանավորված հնագույն հեթանոսական հավատալիքները կամ դուրս են մղվել կամ էլ վերածնափոխվել և հարմարեցվել նոր կրոնահավատալիքային պահանջներին:

Միջնադարում Մոկաց թեմը մտել է Աղթամարի կաթողիկոսության մեջ (1113–1895) և եղել է նրա կարևոր ստորաբաժանումներից մեկը¹: Այն հայ գրչության կարևոր կենտրոններից մեկն է եղել (հայտնի են Մոկսի Ավետարանները, Սարգիս Մոկացու և այլոց մանրանկարչական նկարագրողումները): Մոկսի նշանավոր վանական համալիրների մասին հյուսված ավանդությունները ձևավորվել են համալիրների կառուցմանը զուգահեռ, սակայն դրանց ատաղձն ու հիմքը հին ծագում ունեն և անմիջականորեն սնուցում են ստացել հեթանոսական ավանդույթից: Պետք է նկատել, որ ավանդությունների մեջ որպես կարևոր եզրույթ հան-

1 Վարդանյան Վ., Ս. Էջմիածնի ընդհանրական աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ (XII դ. – XIX դարավերջ)։ – ՊԲՀ, 2012, թիվ 2, էջ 155–169: Նույնի, Աղթամարի կաթողիկոսություն. – ՀՍՀ, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 255–256:

դես են գալիս Մոկաց բնաշխարհին բնորոշ և խորհրդանշական նշանակություն ունեցող քարը և ջուրը, որոնք, պաշտամունքային նշանակություն ունենալով, դարեդար պաշտվել են տարածաշրջանի հայ ազգաբնակչության կողմից և անշուշտ ունեցել են իրենց շուրջ հորինված պատմություններ:

Ս.Ամենափրկիչ եկեղեցու, Փութկու Ս.Գևորգի և Փեսավանքի մասին ավանդությունները ներկայացնում և մեկնաբանում են հոգևոր տաճարների կառուցման նախադրյալները: Ըստ ավանդությունների՝ դրանց կառուցման վայրերը ի վերուստ են սահմանվել որպես սրբազան ու հրաշագործ հատկություններով օժտված տեղանք. ի դեպ, բոլոր համալիրները կառուցված են բարձրադիր վայրերում: Առաջնորդվելով եկեղեցաշինության պատմությամբ՝ վստահաբար կարելի է ասել, որ Մոկսի եկեղեցիները նույնպես պետք է կառուցված լինեին հեթանոսական սրբավայրերի ու տաճարների տեղում: Ըստ ավանդությունների՝ սրբազան մասունքներն ու նշխարքները (Քրիստոսի մագերը, ս.Գևորգի պուտուկը և այլն) թոչում-ընկնում են քարի վրա և կլանվում, իսկ ճառագող լույսը մատնացույց է անում ապագա սրբավայրի կառուցման տեղը: Մոկսի Ս.Ամենափրկիչը կառուցվել է Հատըճանց գյուղի մոտ՝ սարի լանջին, Փութկու Ս.Գևորգը՝ Եղերով լեռան մոկսահայաց լանջին, իսկ Փեսավանքը՝ Ավերկտա լեռան գագաթին: Սուրբ Ամենափրկչի կառուցման ավանդությունը սերտորեն կապված է աստվածաշնչյան արևելյան մոգերի անվան հետ:

Եթե մի շարք ավանդություններում Մոկս տեղանվան ծագումը բխեցվում է այս մոգերի՝ Մոկաց լեռնաշխարհում հանգրվանելու փաստից², ապա ավանդությունների մի այլ խմբում նրանք հանդես են գալիս որպես քրիստոնեական տաճարի հիմնադիրներ: Մոկաց ավանդություններում մոգերը հանդես են գալիս Մելքոն, Գասպար և Բաղդասար անուններով:

Հատկանշական է, որ Ս.Ամենափրկչի կառուցման համար հիմք են հանդիսացել արևելյան մոգերի՝ Երուսաղեմում ստացած նվերները. ըստ ավանդություններից մեկի՝ Գասպարը նվեր էր ստացել Քրիստոսի գլխի մագերից³, մի այլ տարբերակի մեջ Մայր Աստվածածինը նրան նշխարք

2 Խնդրի մեկնաբանությանն անդրադարձել է Ս.Հարությունյանը, տե՛ս *Հարությունյան Ս.*, «Մոգեր», «Մոկս», «մոկացիներ». անվանաբանական առնչությունների և գործառության ընդհանրությունների մասին. – «Էջմիածին» ամսագիր, 2015, թիվ 9, էջ 53–63: *Հարությունյան Ս.*, Ներածություն. – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը (կազմողներ Հարությունյան Ս., Խեմյան Է., Խեմյան Մ., Պողոսյան Ա.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, էջ 5–12:

3 *Լալայեան Ե.*, Վասպուրական. Հավատք. – ԱՀ, գ. XXVI, Թիֆլիս, 1917, էջ 208:

էր տվել, երկրորդին իր մագերից էր տվել, իսկ երրորդին՝ կրծքի կաթը⁴: Մի այլ ավանդության մեջ շեշտվում է, որ նրանց մոտ եղել է մասունք, որը չի մասնավորեցվում⁵: Մոգերը կանգ են առնում Մոկսի Աստիճանց ձորակում (Աստղաճանչ կամ Հատըճանց գյուղում), հաջորդ օրը բարձրանում են լեռը՝ որս անելու. Քրիստոսի մագերը Գասպարի մոտից թռչում և ամփոփվում են մի երկար վեմի մեջ, որը երեկոյան բռնվում է պայծառ լույսով, Քրիստոսը երևում է նրանց և պատվիրում այդտեղ վանք կառուցել: Ինչպես հաղորդում է ավանդությունը՝ «Երեք մոգերը սկսել են վանքը շինել, այդ միջոցին Գասպար մոգը վախճանվել է և թաղվել այդ վանքի հիմքում»⁶:

Ըստ Մաթեոսի ավետարանի (գլուխ Բ2)՝ երեք մոգեր, երկնքում տեսնելով հրեաների նորածին թագավորի (Քրիստոսի) աստղը և նրան հետևելով, գնում և գտնում են այն վայրը, որտեղ ծնվել է մանուկ Հիսուսը, երկրպագում, նվերներ են տալիս նրան (ոսկի, կնդրուկ և գնուռ) ու վերադառնում⁷: Աստվածաշնչյան ավանդության մեջ մոգերի անունները չեն հիշատակվում, միայն հայտնի է նրանց արևելյան ծագումն ու մոգերի դասին պատկանելը:

Երեք մոգերի մասին Մոկսի ավանդությունները ձևավորվել և զարգացել են ժողովրդական տարբեր հնագույն պատումների հիման վրա և ինքնուրույն տեղական նկարագիր են ստացել: Ինչպես վկայակոչվում է Ե.Լալայանի գրառած և հրատարակված տարբերակում՝ Մոկսի Ամենափրկիչ եկեղեցու հիմնադրման պատմությունը մանրամասն ներկայացված է «Հայսմավուրքում» և վանքի կոնդակում: Հայսմավուրքագետ Մ.Ավդալբեգյանը նկատել է, որ «Հայսմավուրք» ժողովածուների նյութերը «...կիսաբանահյուսական, կիսաառասպելական վիպումներ են ըստ միջնադարի գեղարվեստական մտքի ու ճաշակի»⁸, այսինքն՝ իրականն ու առասպելականը միախառնվել են իրար և պատումների նոր որակ ու տարբերակ են ստեղծել: Հետևաբար ժողովրդական պատումները «Հայսմավուրք» ժողովածուների հեղինակների կողմից նախ օգտագործվել են որպես լրացուցիչ մեկնաբանող նյութեր, ապա ընթերցվելով եկեղեցական

4 Տե՛ս «Ավանդություն Մոկաց Ամենափրկիչ վանքի մասին». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 283, N 5 (122):

5 Տե՛ս «Մոկաց գավառի Հատըճանց գյուղի Սուրբ Ամենափրկչա վանքը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 4 (121):

6 *Լալայան Ե.*, նշվ աշխ., էջ 208:

7 Նոր կտակարան, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլ. 2, Պեյրոյթ, 1985, էջ 2:

8 *Ավդալբեգյան Մ.*, «Յասմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 9:

արարողությունների ժամանակ՝ հետընթաց ճանապարհով նորից վերադարձել են ժողովրդին և նորովի հարստացրել բանահյուսական ավանդական երկացանկը:

Վերոհիշյալ դիտարկումը հիմք է տալիս ասելու, որ աստվածաշնչյան ավանդությամբ ներկայացված անանուն մոգերը հայ բանահյուսական ավանդությունում հանդես են եկել Մելքոն, Գասպար և Բաղդասար անուններով, ըստ որում նրանք ոչ միայն մոգ, այլև թագավորներ են անվանվել: Տարբեր սկզբնաղբյուրներում նույնիսկ շեշտվում է նրանց ազգային պատկանելությունը. Մելքոնը համարվում է պարսից թագավոր, Գասպարը՝ հնդկացի թագավոր, Բաղդասարը՝ արաբ⁹:

Ժողովրդական ավանդության մեջ Մելքոնը, Գասպարը և Բաղդասարը թե մոգ են կոչվում և թե թագավոր, օրինակ՝ «Ամանփրկընճա վանքը եռսունեկու տարը առաջ ը շինվիր, քյանձ Հանդուսաղեմ: Իրիքը թանկաւորը են իկիր Հանդանց գյուղ՝ Մելքոն, Գյագպար և Բանդըսար: Աստղը ցոլքով անունքը կը կյան հանտե»¹⁰: «Երեք մոգերն սկսել են վանքը շինել. այդ միջոցին Գասպար մոգը վախճանվել է և թաղվել այդ վանքի հիմքում»¹¹: Ինչպես երևում է վերջին մեջբերումից՝ Գասպար մոգը ոչ միայն եկեղեցու հիմնադրի, այլև շինարարական գոհի գործառույթ է կատարել, և նրա մարմնի վրա բարձրացել է քրիստոնեական տաճարը:

Սուրբ Ամենափրկիչ վանքը գտնվում է Ատիճանս, բարբառային արտասանությամբ՝ Հատրճանց գյուղի մոտ: Այս գյուղի մասին առաջինը հիշատակել է Թովմա Արծրունին (9-րդ դ.). «...Թոռնիկի, որը տիրոջ ծննդյան և մկրտության մեծ տոնի օրերին բազում ընտրովի մարդկանցով արժանացավ մարտիրոսության պսակին՝ Մոկաց գավառի Ատիճանս գյուղում»¹²:

Գյուղի հնագույն Ատիճանս//Հատրճանց անվանման ստուգաբանությունը ժողովրդական ավանդությունը կապում է մոգերին առաջնորդող աստղի ցոլքի հետ. «Անու խանմար էլ անտ կյեղը անուն կը տնեն Աստղանանչ: Հետո նոր դառցիր ը Հանդանց»¹³:

9 Աճադյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, ԵՊՀ, Երևան, 1942, հ. III, էջ 306, հ. I, էջ 447-448, Մարգիսեան Բ., Երեք թագավոր մոգերու զրոյցն հայկական մատենագրութեան մեջ և անոր կարևորութիւնն, Վենետիկ, 1910, էջ 6-7:

10 Տե՛ս «Մոկաց գավառի Հատրճանց գյուղի Սուրբ Ամենափրկչա վանքը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 4 (121):

11 Տե՛ս «Մոկսի Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցի». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282», N 3 (120):

12 Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1978, էջ 312:

13 Տե՛ս «Մոկաց գավառի Հատրճանց գյուղի Սուրբ Ամենափրկչա վանքը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 4 (121):

Հենվելով Թովմա Արծրունու հաղորդած տեղեկության և հետագա պատմական ու բանահյուսական աղբյուրների վկայակոչման վրա՝ Ատի-ճանս գյուղը հավանաբար իշխանանիստ գյուղ է եղել, և նրա մերձակայքում գտնվող Ս.Ամենափրկչի բակում թաղվել են հոգևոր և աշխարհիկ նշանավոր դեմքեր:

Մոկաց ավանդություններում Ս.Ամենափրկիչը հանդես է գալիս երկու միմյանց լրացնող սյուժեների միջոցով. նախ կառուցման հրաշագործ դրդապատճառն ու վանքի տեղի ընտրության աստվածային մասունքներով ուղղորդվելն ու տեսիլքի միջոցով հանձնարարական ստանալը. «Ով թագավորներ, այստեղ՝ ուր ամփոփվեց իմ գլխի մազերը, շինեցեք վանք՝ իմ և իմ մոր անունով և ապա գնացեք խաղաղությամբ ձեր աշխարհները»¹⁴, ապա նրա հրաշագործ գործառնությունը՝ հավատացյալներին ուղիսից ապաստանելու և փրկելու, որով և միաժամանակ ստուգաբանվում է նրա՝ Ամենափրկիչ անվանումը: Ակնհայտ է, որ հրաշագործության մոտիվն ընկած է ոչ միայն վանքի կառուցման, այլև նրա հետագա հոգևոր գործառնության և հավատքի ամրապնդման հիմքում:

Ամենափրկչի ավանդությունները կապվում են նաև Լենկթեմուրի անվան հետ: Ըստ ավանդության՝ Մոկաց Ամիրան հարգանքով ընդունում է Երուսաղեմից վերադարձող արևելյան մոզերին: Հեռանալիս նրանք Ամիրային նվիրում են Աստվածածնի՝ Գասպար թագավորին ընծայած նշխարքը: Նշխարքի վրա գիշերը լույս-կամար է կապվում՝ ավետելով դրա հրաշագործ կարողությունը: Ամիրան «Կը տնա կուլում մեչ, պստիկ տնրպասըմ կը շինա վերեն: Էն տնրպասի [մատուռ - Է.Խ.] անուն կը տնա Նըվեր»¹⁵: Հայ ազգին կոտորող և գերեվարող Լենկթեմուրին Ամիրան խնդրում է. «...մեկ պստիկ տնրպասմ եմ շինե, տն մեկ էնով [դրանով մեկ - Է.Խ.] գյերի տնս զի»¹⁶: Լենկթեմուրը համաձայնվում է, սակայն. «Մեռնիմ ուր շատ խրաշքին. վաթսուն խնգնր գյերի մըտան էտա տնրպաս, հնլն չը լըցվան: Հըմեն էլան մծիկ, կըպան նոխք»¹⁷:

Ըստ ավանդության՝ այս հրաշագործությունն է հիմք հանդիսանում վանքի վերանվանման համար: Ի նշան փրկված հայորդիների՝ այն կոչում են Ամենափրկիչ¹⁸: Ս.Ամենափրկիչը հայտնի է նաև Ծպատ անունով: Հավանաբար վանքի երկրորդ անվանման համար դեր է խաղացել վանահոր

14 Տե՛ս «Մոկսի Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցի»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 3 (120):

15 Տե՛ս «Ավանդություն Մոկաց Ամենափրկիչ վանքի մասին»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 283, N 5(122):

16 Նույն տեղում:

17 Նույն տեղում:

18 *Ղանապանյան Ա.*, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 250–252:

աղոթքով և աստծո կամքով գերի հայերի կերպարանափոխությամբ ծպտվելու հանգամանքը:

Այս պյոժեն միջնադարյան Հայաստանում տարածված և շրջանառվող պյոժեններից է ու հատկապես աղերսվում է Լենկթեմուրի անվան հետ: Գրեթե նույն զարգացումներն ունեն «Մարդաղաժկայաց կամ Հազարափրկիչ» եկեղեցու (Նախիջևանի Առինջ գյուղի մոտ¹⁹) և Հովանավանքի (Նոր-Բայազետի Այրիվանք գյուղի մոտ²⁰) մասին ավանդությունները²¹: Ավանդությունները, պատմական հիմք ունենալով հանդերձ, միաժամանակ ընդգծում և առաջին պլան են մղում հոգևոր հայրերի սրբակրոնության ու քրիստոնեական հավատքի անասանության, ինչպես նաև եկեղեցական մասունքների հրաշագործության և աստվածային կամքի դրսևորման հանգամանքները օրհասական պահերին:

Հրաշագործությունը ընկալվել է որպես Մոկաց եկեղեցիների ու սրբավայրերի գլխավոր հատկանիշ, որի մասին գիտելիքները մուտք գործելով բանավոր ավանդության մեջ՝ բազմաթիվ տարբերակներով պատմվել և վերապատմվել են, վերագրվել են բնաշխարհին բնորոշ քարերին, ժայռերին, աղբյուրներին և դրանք ընդունել որպես հրաշքի ու հրաշագործության հավաստիությունը վավերացնող փաստական դրսևորումներ:

Անմատչելի Առնոսի գագաթին ծվարած Սուրբ Աստվածածին մենաստանի հրաշագործ գործությունը քաջ հայտնի էր ոչ միայն հայերին, այլև՝ քրդերին: Առնոսի բարձրադիր աղբյուրներից մեկի առաջացման և լեռնալանջին Սոքան և Ծափանց գյուղերի միջև գտնվող հովիվ և ոչխարների հոտ հիշեցնող քարերի մասին ավանդությունը պատմում է, որ քուրդ հովիվը անջուր լեռնալանջին արածեցնում է հոտը և այն ծարավից փրկելու համար աղոթում է ու դիմում ս. Աստվածածնին. «Ո՛վ ս. Աստվածածին, քո հրաշքին մեռնիմ, շատերին լսած իս, նամանավանդ ինձ պես մեղավորներին: Դու հրամայե՛ թող հոս ինքնահոս աղբյուր մը բխի, իս և իմ ոչխարներ մեր ծարավը հագեցնենք: Թող իմ հոտից յոթ հատ անծին շիշակ քեզ համար մատաղ անիմ»²²: (Տարբերակում՝ մի կարմիր խոյ): Լեռնալանջին իս-

«Մոկաց գավառի Հատըճանց գյուղի Սուրբ Ամենափրկչա վանքը»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 4(121):

19 *Հանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 230:

20 *Հանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 237:

21 Վերջին ավանդությունը գրական մշակման է ենթարկել Հովհ. Թումանյանը՝ «Աղաժնու վանք» վերնագրով: Առաջին անգամ տպագրվել է 1913 թ.: Տե՛ս *Թումանյան Հովհ.*, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, էջ 165:

22 Տե՛ս «Սուրբ Աստվածածնի մենաստանը»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 285, N 12 (129):

կույն մի սառնորակ աղբյուր է բխում, հովիվը յոթ ոջիլ է հանում իր վրայից (տարբերակում՝ լու) և խոստացվածի փոխարեն զոհ մատուցում: Անմիջապես սրբապիղծ ու երդմնագանց հովիվն ու ոչխարները քարե արձան են դառնում:

Քրիստոնեական եկեղեցու հրաշագործությունը Հին Հայաստանի ջրի պաշտամունքին նվիրված ծիսաստվորությանին հավատալիքների²³ և մատուցվող զոհաբերությունների հեռավոր արձագանքն է: Ինքնաբույս աղբյուրի մոտակայքում գտնվող քարե բնական արձանախմբի էության մեջ ամփոփված է սրբազան աղբյուրին մատուցվող զոհի գաղափարը:

Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցող բազմաթիվ բնական արձանախմբերի (Բելի և նրա ուղտերի արձանախումբը՝ Նեմրոթ լեռան լանջին, վաճառականի և ուղտերի բլրաշարքը Մեծ Մասիսի վրա, քարացած վիշապները Լոռիում և այլն)²⁴ մասին պատումների հերոսները արգահատելի վարքի, ամբարտավանության և անօրեն պահվածքի համար պատժվում են ու աստծո կամքով կամ անեծքի զորությամբ քարանում՝ ի տես բոլորի²⁵:

Հիշյալ արձանախմբերի մասին պատմությունները նաև մտորելու և հետևություն անելու հնարավորություն են տվել մարդկանց՝ միաժամանակ ամրապնդելով հավատքը առ աստված և նրան նվիրված հոգևոր տաճարները: Եկեղեցու զորության նկատմամբ անբեկանելի հավատի ու երկյուղածության պայմաններում յուրաքանչյուր եկեղեցու հրաշագործ կարողության մասին վիպվել են ինքնատիպ ավանդություններ, որոնց խկությունը հաստատվել է որոշակի ապացույցներով ու նշաններով: Եթե Ս.Աստվածածնի հրաշագործության ապացույցը քարացած հովիվն ու ոչխարներն են, ապա Ս.Մինասի հրաշագործությունը հավաստում են եկեղեցու հիմքի խախտված քարերն ու այն փվածքը, որտեղ կործանվել են օրինագանց տավարածները²⁶: Ըստ ավանդության՝ տավարածներն ամեն օր իրենց անասունները բերում լցնում էին եկեղեցապատկան արոտավայ-

23 *Հարությունյան Ս.*, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքը և դիցարանը, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2001, էջ 9:

24 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., «Նեմրոթ թագավորն ու քարացած ուղտերը», էջ 72–73, N 194, «Մեծ Մասի բլուրները», էջ 30, N 72, «Քարացած վիշապներ», էջ 62, N 168:

25 Հովվի և հոտի քարացման առասպելային մանրամասն մեկնաբանել է Ս. Հարությունյանը: Վեր հանելով առասպելական գրույցների առնչությունը լեռների ու բլուրների հետ՝ նա դիտարկում է դրանց կապը լեռների հնագույն պաշտամունքի հետ (*Հարությունյան Ս.*, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 219):

26 Տե՛ս «Սուրբ Մինասի հրաշագործությունը»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 290, N 23 (140):

րերն ու արտերը. վանահայրը փորձում է նրանց վնդել, սակայն օրինազանցները նրան բռնում և ծեծում են: Վրդովված վանահայրը կասկած է հայտնում Ս.Մինասի գործության մասին և սկսում է եկեղեցին քանդել, բայց դեռ երկու քար չշարժած՝ հրաշք է կատարվում, և այն վայրը, որտեղ նախիրն ու տավարածներն էին, կուլ են գնում երկրի խորքը և միայն փլվածքն ու եկեղեցու երկու խախտված քարերն են մնում իբրև ապացույց Ս.Մինասի հրաշագործության: Օրինազանց ծխականների արարքը նշան է եկեղեցու գործության նկատմամբ հավատի թուլացման. սասանվում է նաև վանահոր հավատը, որը վերականգնվում է երկնային պատժի գործադրմամբ: Պատժի մասին հիշեցնող խորխորատը հավանաբար երկյուղով է լցրել հավատացյալների սրտերը, ինչպես նաև վերականգնել ու ամրացրել հավատի հիմքերը: Ս.Մինասը միաժամանակ համարվել է «կորուսախափան»²⁷, ուստի կորուստ ունեցող հավատացյալները դիմում էին նրա օգնությանը:

Մոկսի՝ համահայկական հոչակ վայելող սրբավայրերից մեկը կոչվում է Փութկու Սուրբ Գևորգ: Այն գտնվում է Ռշտունիքը Մոկսի հետ կապող Եղերով լեռնանցքի ամենաբարձր կետում: Այս սրբավայրի կառուցման նախադրյալը նույնպես հրաշքն է: Ըստ ավանդության՝ Ս. Գևորգը նախապես գտնվել է Բիթլիսի վիլայեթի Բարվար գավառի Բիտար գյուղում: Մի քուրդ հովիվ, հաստատվելով այնտեղ, աստիճանաբար իր շուրջն է հավաքում ազգակիցներին, հայերի մի մասին դուրս են մղում, մի մասն էլ ուրանում է քրիստոնեությունը և մահմեդականություն ընդունում: Երբ քրդերը ցանկանում են քրիստոնեական վանքը մզկիթի վերածել, մի ջերմեռանդ հայ (տրբ.՝ վանքի ժամկոչը), երագում պատվեր ստանալով Ս. Գևորգից, նրա մասունքները ամփոփում է պուտուկի մեջ (տրբ.՝ ս. Գևորգի ականջը), շալակում և գիշերով փախչում է դեպի Մոկս: Առաջին տարբերակում երկրի կառավարիչ Միր Հասանի մարդիկ տեսնում են, որ այս մարդու մեջքից լույս է ճառագում և հետապնդում են նրան: Երբ հասնում են փախստականին, նա իր մեջքի պուտուկը դնում է մի քարի վրա, և հրաշք է կատարվում՝ քարը պատռվում և իր մեջ է առնում պուտուկը²⁸: Երկրորդ տարբերակում փախստական հայը բարձրանում է Եղերովի գագաթը, ցանկանում է անցնել Գավաշի կողմը, պուտուկը նրա շալակից գլորվում և մի տեղ կանգնում է: Երեք անգամ մարդը պուտուկը շալակում և բարձրանում է լեռան գագաթը և երեք անգամ պուտուկը գլորվում ու

27 *Լալայեան Ե.*, նշվ. աշխ., էջ 210:

28 Տե՛ս «Փութկու Ս. Գևորգ». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 287, N 17 (134):

նույն տեղում կանգնում է, որից մարդը հետևություն է անում, որ մասունքը ցանկանում է մնալ Եղերով սարում²⁹: Հրաշքի կատարված տեղում կառուցվում է Ս. Գևորգ վանքը, որը ս. Գևորգի մասունքների պուտուկի անունով կոչվում է Փութկու:

Անցյալում Եղերովի լեռնանցքը Մոկս գավառն արտաքին աշխարհի հետ կապող ուղիներից մեկն էր: Մոկսի խստաշունչ ձմռանը Եղերովի լեռնանցքը փակվում էր: Փութկու Սուրբ Գևորգի սրբավայրի մոտ կար ճանապարհորդների օթևան, որտեղ նրանց անվճար սնունդ և ապրելու պայմաններ էին տրամադրվում: Ճանապարհորդները Եղերովում արգելափակված մնում էին այնքան ժամանակ, մինչև Սուրբ Գևորգի հոջակավոր սև աքաղաղը (Ս. Գևորգու դիկ) կանչեր և լավ եղանակ գուշակեր, որից հետո անփորձանք հաղթահարում էին լեռնանցքը:

Հայ բանահյուսական ավանդության վկայաբանական ու վարքաբանական թարգմանական, ինչպես նաև եկեղեցական գրականության³⁰ և դրվագազարդ անոթների պատկերագրության³¹ մեջ սուրբ Գևորգը ներկայացվում է որպես հրեղեն ձի հեծած քաջ վիշապամարտիկ, որը, սերած լինելով ազնվատոհմ ընտանիքից և լինելով հայտնի զորական³², իրեն նվիրել է անօրինության ու չարիքի դեմ պայքարին և հանդես է եկել որպես քրիստոնեասեր անձ: Քաջագուն նահատակ սուրբ Գևորգի կերպարը խորը հետք է թողել քրիստոնեական աշխարհում և ի նշան նրա քաջագործությունների ու հրաշագործությունների, Հայաստանում կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ ու սրբատեղիներ, որտեղ եկեղեցական մեծ տոնախմբություններ և ուխտագնացություններ են կատարվել: Վերոհիշյալ Փութկու Սուրբ Գևորգ սրբավայրում ամենամյա համաժողովրդական ուխտագնացություն էր լինում (Մոկսում այն կոչվել է շարաղեր), որտեղ հավատացյալ ժողովուրդը սրբազան երկյուղածությամբ, ջերմեռանդ աղոթքներով օգնություն է աղերսել ս. Գևորգից և զոհաբերություններով արտահայտել իր երախտիքը:

Անդրադառնալով Սուրբ Գևորգի հրաշափառ կառուցման ավանդությանը՝ տեսնում ենք, որ սրբավայրի կառուցման տեղը պատահական չի ընտրված. քարը, որի մեջ ամփոփված է սուրբ Գևորգի մասունքը, արդեն իսկ ունեցել է պաշտամունքային նշանակություն և հավանաբար այդ

29 Տե՛ս «Փութկու Սուրբ Գևորգ»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 288, N 18 (135):

30 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ ՃՁԹ:

31 *Ժամկոչյան Ա.*, *Հակոբյան Ն.*, Մեծնամաններ սուրբ Գևորգի պատկերով. – Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 2001, էջ 322–326:

32 *Аверинцев С. С.*, Георгий Победоносец. – МНМ, т. I. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1987, с. 273–275.

վայրում հեթանոսական սրբավայր է եղել, որի մասին հիշողությունը սերնդեսերունդ փոխանցվել է: Գործառույթը, որ իրականացնում է Սուրբ Գևորգ սրբատեղին, իր մեջ պահում է հեթանոսական ավանդույթի արձագանքը: Նախ՝ ավանդություններից մեկում սուրբ Գևորգը կոչվում է փոթորկի սուրբ, ուստի փոթորկի և ձնաբքի ժամանակ դիմում են նրա օգնությանը: Ինչպես սուրբ Սարգսին³³, նրան ևս վերագրվել է հնագույն հեթանոսական քամու և փոթորկի աստծո գործառույթը, որին հավելվել է նաև հյուրընկալության և օթևան տրամադրելու գործառույթը:

Փութկու Սուրբ Գևորգի ավանդությունների հիմքում ընկած է նաև սրբազան աքաղաղի մասին հավատալիքը, ըստ որի՝ աքաղաղը հանդես է գալիս թե որպես եղանակի, թե որպես երիտասարդների ու հիվանդների ապագան գուշակող: Աքաղաղը, իբրև արևածագի ավետաբեր, համարվել է սրբազան կենդանի³⁴: Ավետելով ցերեկային լույսը՝ նա ավետում է նաև նոր կյանքի սկիզբը և, քանի որ աքաղաղը հայկական ավանդույթում մեռելահարույց գործառույթով նաև կյանքի հավերժ վերածնության գաղափարակիրն է և քնածների (ժամանակավոր մահ) արթնացրել կամ հարություն է տվել³⁵, ապա այս իմաստով Ս. Գևորգի աքաղաղը իր կանչով ավետելով ձնաբքից փակված ճանապարհի բացվելը, միաժամանակ նաև ավետել է նոր կյանքի արշալույսը, որովհետև արգելափակված մարդկանց կացությունը համեմատելի է ժամանակավոր մահվան գաղափարի հետ: Հայ ժողովրդական ավանդության մեջ աքաղաղն ընկալվել է նաև որպես ժամանակ տնօրինող: Օրվա ժամանակային բաժանումը կատարվում էր նաև ըստ աքաղաղի կանչերի³⁶: Հնագույն ժամանակներում ճանապարհ գնացող հայ մարդն իր հետ նաև աքաղաղ էր վերցնում՝ օրվա ժամերը զատորոշելու համար: Սույն սովորույթի հեռավոր արձագանքը գտնում ենք «Իմ աքլորը ճամփին էլ կկանչի» դարձվածի³⁷ բազմաթիվ զրույցների ու հեքիաթների մեջ³⁸:

33 *Арутюнян С.Б.*, Саркис. – МНМ, т. II. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1988, с. 410.

34 *Արեղյան Մ.*, Երկեր, հ. Է, Հայ ժողովրդական հավատալիքներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 37:

35 *Հարությունյան Մ.*, 2000, նշվ. աշխ., էջ 388:

36 Մոկսում գիշերվա ժամանակային բաժանումը կատարվում էր հետևյալ կերպ. «դըլտիր (աքաղաղներ) հրըճըն պերան կանչիցին...», «... էրկու պերան կանչիցին...» և այլն: *Մլ. Դարբինյան*, Մոկսի ազգագրական և բանահյուսական նյութերը (ձեռագիր), ՀԱԻ ԱԲԱ, թղթ. N 24, գործ N 32, մաս IV, 1962, էջ 9:

37 «Աքլորի պոչը». – *Խեմկյան Է.*, Տավուշ. – ՀԱԲ, պր. 21, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, էջ 146, N 52 (52):

38 «Վրեր պերանըտ պահես, կյրիսըտ կկենա». – *Խեմկյան Է.*, նշվ. աշխ., էջ 137, N 41(41):

Ս. Գևորգի աքաղաղի կանխագուշակությունն ուղեկցվում էր ծիսական գործողություններով, որը հավանաբար հեթանոսական շրջանից մնացած վերապրուկ էր: Աքաղաղի վիզն էին գցում ուլունքներով և արծաթադրամներով զարդարված մանյակ և դնում գուշակություն ակնկալողի գլխին: Աքաղաղի կանխագուշակությանը անվերապահորեն հավատում էին: Սուրբ Գևորգի աքաղաղի գործառույթի մեջ Ա. Ղանալանյանը տեսնում է Հին Հայաստանում թոշուններով գուշակություններ անելու (հավանալություն) երևույթի արձագանքը³⁹: Հեթանոսական ավանդույթից փոխառնված Սուրբ Գևորգի աքաղաղը քրիստոնեական կերպարանք է ստացել և ընկալվել է որպես վանքի վանահայր ու կուսակրոն կյանք է վարել: Հատկանշական է, որ Փութկու Սուրբ Գևորգում վանականներ չեն եղել, վանքի և օթևանի գործերի կառավարումը դրված է եղել աշխարհիկ անձի՝ փութկապանի վրա, որը վերահսկել է վանքապատկան հողերի մշակությունը, անասունների (ոչխար, եզ) խնամքով զբաղվող մարդկանց, վանքի հասույթներից վճարել նրանց աշխատավարձը: Սուրբ Գևորգի եկամուտները հիմնականում նվիրատվություններն էին, որոնք հավաքվում էին Ս. Գևորգի ժողովարարների կողմից ողջ Հայաստանի տարածքում: Նվիրատվության հասույթների մի մասը հանձնվում էր Աղթամարին, մնացածն օգտագործվում էր ճանապարհորդների կարիքները հոգալու համար, ովքեր ճմեռային անբարենպաստ եղանակի պատճառով հաճախ երկար ժամանակով արգելափակված էին մնում Եդերովի լեռնանցքում:

Սուրբ Գևորգի աքաղաղը նույնպես պատահական չէր ընտրվում. երբ գործող աքաղաղը կյանքից հեռանում էր, եկեղեցական արարողությամբ թաղվում էր եկեղեցու ժամատանը, իսկ նրան փոխարինում էր այն աքաղաղը, որի նախկին տիրոջը երևում էր սուրբ Գևորգը և որպես ընծա պահանջում ապագա աքաղաղ-վանահորը⁴⁰:

Ըստ ավանդության՝ Փութկու Սուրբ Գևորգն այնպիսի գորություն ուներ, որ վանքին պատկանող որևէ բան չէր գողացվում, վանքի հոտն ու նախիրը պահպանում էին գայլերը⁴¹, իսկ վանքի համար ցանված շաղգամը գիշերով արջն էր ջրում⁴²: Սուրբ Գևորգը հանդես է գալիս որպես հոտի

39 Ղանալանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ ԿԲ:

40 Տե՛ս *Լալայեան Ե.*, Վասպուրական. Հավատք. – ԱՀ, գ. XXV, Թիֆլիս, 1914, էջ 45–46: «Ս. Գեորգի աքաղաղը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 289, N 20 (137):

41 Ղանալանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 253, N 676Բ:

42 Տե՛ս «Փութկու Սուրբ Գևորգի արջը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 289, N 21 (138):

հովանավոր և գայլերի ու արջերի տիրակալ⁴³: Այս կապը նույնպես բացահայտում է սուրբ Գևորգի հեթանոսական էությունը և սրբավայրի նախաքրիստոնեական արմատները:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Մոկս գավառն ունեցել է հարուստ և բազմազան ավանդություններ, որոնք ոչ միայն տեղային, այլև համահայկական նշանակություն են ունեցել: Նկատի ունենալով թեմատիկ ընդգրկման սահմանները՝ դիտարկել ենք միայն Մոկսի եկեղեցիների ու սրբավայրերի հիմնադրման հրաշափառ նախադրյալների և դրանց վերագրվող հրաշագործությունների շուրջ ձևավորված ավանդությունները:

Հետազոտության ընթացքում ի հայտ է եկել, որ ըստ ավանդությունների՝

- ա) Մոկսի հռչակավոր վանական համալիրների համար օգտագործված տեղանքը մատնացույց է արվել գերբնական ձևով,
- բ) Մոկսի եկեղեցիներին ու սրբավայրերին բնորոշ է եղել հրաշագործությունը,
- գ) ավանդություններում միմյանց են ձուլված հեթանոսական և քրիստոնեական հավատքի տարրերը,
- դ) ակնհայտ է ավանդությունների ներգործուն ուժը, որի շնորհիվ այն պահպանել է իր կենսունակությունը և սերնդեսերունդ փոխանցվել:

ФАКТОР ЧУДА В РЕЛИГИОЗНО-ЦЕРКОВНЫХ ПРЕДАНИЯХ МОКСА

Эстер Хемчян

Резюме

Обращаясь к преданиям области Мокс Ванского региона, выделены и рассмотрены те религиозно-церковные предания, которые представляют историю чудесного основания церквей и святых храмов и их чудотворные умения. Отдельно проанализированы предания, повествовавшие о монастырском комплексе Св. Аменаприкч Мокса, о монастыре Св. Аствацацин, церкви Св. Минаса и о святом храме Путки Св. Георга. Выявлено не только ассимилирование обрядовых, ритуальных и традиционных элементов дохристианских времен с христианскими верованиями, но и своеобразное и закономерное явление слияния реальных, исторических и мифических элементов в свете народных пониманий строительства церквей.

Ключевые слова: предание, церковь, святой храм, верование, христианство, история, обряд, обычай, строительство церквей, дохристианское время.

⁴³ Аверинцев С. С., նշվ. աշխ., էջ 274.

THE MIRACLE FACTOR IN THE RELIGIOUS-ECCLESIASTICAL LEGENDS OF MOKS

Ester Khemchyan

Summary

Touching upon the legends of the Moks region of Van province, the religious-ecclesiastical legends presenting the history of the glorious foundation of the churches and sanctuaries and their miraculous abilities have separated and examined. The legends telling about Moks St. Amenaprkich Monastery Complex that has panarmenian sonority and fame, St. Astvatsatsin monastery, St. Minas church and St. Gevorg sanctuary of Putki were separately analysed. Not only the assimilation of the belief, ritual, customary elements of the pre-Christian times with the Christian beliefs but also the unique and logical phenomenon of the mixture of the real, historical and legendary elements under the light of the folk understanding of church-building is brought forward.

Keywords: legend, church, sanctuary, belief, Christianity, history, ritual, custom, church-building, pre-Christian times.